KÜÇÜK ÇAĞATAY GRAMERİ

J. ECKMANN

Çağatay dili, XI. asırdan XIX. asrın sonuna kadar devam eden Orta Asya İslâm-Türk yazı dilinin gelişmesindeki üçüncü safhayı teşkil etmektedir. Hakaniye (Karahanlı) ve Harezm-Altın Ordu yazı dillerinin devamı olarak Timurlular devrinde (1405—1502) teşekkül eden Çağatay yazı dili, bilhassa Nevai'nin eserlerinde klâsik şeklini almıştır. Çağataycanın itibarı asırlar boyunca büyüktü: devlet, yazı, hattâ diplomasi dili olarak yalnız Orta Asya Türk devletlerinde değil, Avrupa Rusyasında yaşayan ve Oğuz grupu dışında kalan Müslüman Türklerinin de yazı dili olarak asrımızın başlarına kadar kullanılmıştır. Rus istilâsından (1866 da Buhara, 1873 te Hive, 1876 da Hokand hanlığının işgali) sonra "sartça" adiyle Türkistan'da kullanılan Türk yazı dili de, esasında, yerli ağızların az çok tesiri altında kalan çağataycadan başka bir şey değildir. Özbekistan'da 1923 te çağatayca yerine şehirlerde konuşulan ağızlara dayanan Özbek yazı dili geçtikten sonra bile çağatayca tamamen sönmemiştir: Özbek yazı dilinde bugün de çağataycadan kalma bir takım arkaizmler devam ediyor.[1]

Gelişmesi sırasında uğradığı değişiklikleri dikkate alarak, Çağatay yazı dilini şu devirlere bölmek mümkündür:

1. İlk çağatayca veya Nevai'den önceki çağatayca devri (XV. asır başlarından takriben Nevai'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar). Harezm-Altın Ordu ve Nevai dili arasında bir intikal devridir. Başlıca temsilcileri: Sekkâki, Lûtfi, Yusuf Emiri, Atai, Haydar Harezmi, Hucendi, Seydi Ahmed Mirza, Gedai, Yakini, Ahmedi.

[1] "Çağatay" kelimesinin tarih boyunca Doğu ve Batıda kazandığı mânalar hakkında şu yazılarımıza bakınız : *Çağatay dili hakkında notlar* : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten (Ankara 1958), 115 — 126 ve *Das Tschaghataische*: Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959, 138—160.

2. Klâsik çağatayca devri (1465—XVI. asrın ortaları). Nevai, Hüseyin Baykara, Hâmidi, Muhammed Salih, Şıbani (Şeybani), Ubeydi, Babur v.s. devri.
3. Klâsik devirden sonraki çağatayca devri (XVII. asrın sonuna kadar). Başlıca temsilcisi: Ebülgazi Bahadır Han.
4. Son çağatayca devri (XVIII—XIX. asırlar). Mahallî unsurların gittikçe yazı diline sokulması.[1]

***

Çağatayca üzerinde çalışmak isteyenler şu eserlere müracaat edebilirler:

Gramerle ilgili eserler

Mehmed Sadık, *Üss-i lisan-ı türkî*, İstanbul 1313/1897.

Martin Hartmann, *Çaghataisches. Die Grammatik Uss-i lisān-i turkī des Mehemmed Sādiq*, Heidelberg 1902.

E. Denison Ross, *The Mabâni 'l-Lughat, being a Grammar of the Turki Language by Mirzâ Mehdi Khân*: Bibliotheca Indica, New Series No. 1225, Calcutta 1910.

J. Eckmann, *Mīrzā Mehdīs Darstellung der tschagataischen Sprache*: Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös Dicata (hazırlayan: L. Ligeti), Bibliotheca Orientalis Hungarica V, Budapeşte 1942—1947, 156—222. s.

Besim Atalay, *Mirzâ Mehdi Mehmet Han. Senglâh, Lûgat-i- Nevai*, İstanbul 1950 (Türk Dil Kurumu yayınlarından).

Nikolaus Poppe, *Eine viersprachige Zamaxşarī-Handschrift*: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 101 (1951), 301—332 (bir Zemahşeri nüshasındaki çağatayca haşiyelerin fonetik bakımından işlenmesi).

Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.

[1] Çağataycayı, Orta Asya İslâm-Türk yazı dilinin önceki safhalarından ayıran başlıca fonetik ve morfoloji hususiyetleri hakkında şu yazılarımıza bakınız: *Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache*: Studia Orientalia (Festschrift für Nikolaus Poppe), Ural-Altaische Bibliothek V, Wiesbaden 1957, 51—59 ve *Çağatay dili hakkında notlar*, bilhassa 121 v.dd.

Karl Heinrich Menges, *Das Çağatajische in der persischen Darstellung von Mīrzā Mahdī Xān*: Akademie der Wissenschaften und der Literatur (Mainz), Wiesbaden 1956, 627—739. s.

A. N. Kononov, *Rodoslovnaya turkmen. Soçinenie Abu-l-Gazi ḫana ḫivinskogo*: Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Vostokovedeniya, Moskova-Leningrad 1958, 115—192. s.

Janos Eckmann, *Das Tschaghataische*: Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959, 139—160. s.

Janos Eckmann, *Çağataycada yardımcı cümleler*: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten (Ankara 1959), 27—58.

Lûgatler

H. Vambéry, *C'agataische Sprachstudien*, Leipzig 1867, 203—358. s. (çağatayca-almanca-fransızca sözlük).

V. V. Vel'yaminov-Zernov, *Slovar' djagataysko-tureçkiy*, Sanktpeterburg 1868 (çağatayca-türkçe sözlük).

A. Pavet de Courteille, *Dictionnaire turk-oriental, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi*, Paris 1870.

Şeyh Süleyman Efendi-i Buharî, *Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul 1298/1881.

W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, St. Petersburg 1888—1911 (yeni baskısı 1960).

Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lûgati*, 4 cilt, İstanbul 1927, 1928, 1943 ve 1945.

C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig 1928.

Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk dizini*, Ankara 1943 (Türk Dil Kurumu yayınlarından).

***

SES BİLGİSİ

Vokaller

1. Çağatay dilinde şu vokaller geçmektedir: *a*, *e* (kapalı *ë*?), *ı*, *i*, *o*, *ö*, *u*, *ü*.

2. İlk hecede *e*>*i* (*ë*?). XIV. asra ait Orta Asya türkçesi metinlerinde, gittikçe artan miktarda, ilk hecede *e* yerine ى, bazı harekeli metinlerde (meselâ Nehcü 'l-feradis'te) ise ىَ ile gösterilen bir ses bulmaktayız. Bu işaretleyişle ne kastedildiğini kesin olarak bilemiyoruz. Herhalde *e*'den farklı bir ses, yani *i* veya belki kapalı *e* (*ë*) gösterilmek istenmiştir. XIV. asırdan itibaren ى ile yazılış umumileşmiştir, yani meselâ eski (XIV. asra kadar) اليك *elig* 'el', بك *beg* 'bey', كچماك *keçmek* 'geçmek', من *men* 'ben', سن *sen*, يتماك *yetmek* 'yetişmek' v.b. gibi kelimeler ايليك *ilig* veya *ëlig*, بيك *big* veya *bëg*, كيچماك *kiçmek* veya *këçmek*, مين *min* veya *mën*, سين sin veya *sën*, ييتماك *yitmek* veya *yëtmek* olmuştur. Bu gibi kelimelerde *i* veya *ë* telâffuzu, galip bir ihtimalle, bölge ve devirlere göre değişmekte idi. Çağataycanın devamı olan bugünkü özbekçede, bilindiği gibi, *ë* telâffuzu vardır.

W. Radloff, ve onun tesiri altında başka türkologlar da, ilk hecede ى ile gösterilen sesi, tarihî gelişmeye bakmadan, *e* diye okumaktadırlar. Buna mukabil J. Németh, *Zur Kenntnis des geschlossenen* e *im Türkischen* (Körösi Csoma-Archivum I. Ergänzungsband [1939], 515—531) adlı makalesinde şu fikri ileri sürmektedir: "Çağataycada ana türkçe **e*'nin ى ile yazıldığı yerlerde, yazılışın dayandığı telâffuz *e* değil, *ë* veya *i* idi" (518. ve 520. s.).

3. Bazı hallerde, ikinci hecedeki yuvarlak vokalin tesiriyle, ilk hecedeki düz vokal yuvarlaklaşmıştır (M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949, 79. s. ile krş.):

a) *ü*'nün tesiriyle *e*>*ö*: *çöküç* (Kâşg. *ğuzz çekük*, Abuşka Vàmb. *çeküş*) 'çekiç', *çökürtke* (Kâşg. *çekürge*) 'çekirge', *öçkü* (Kâşg. *eçkü*) 'keçi', *öksü-* (Kâşg. *eksü-*) 'eksilmek', *öksük* (Kâşg. *eksük*) 'eksik', *örük* (Kâşg. *erük*) 'erik', *ösrük/isrük* (Kâşg. *esrük*) 'sarhoş, esrik', *ötük/itük* (Kâşg. *etük*) 'çizme, edik', *töşük/tişük* (Kâşg. *teşük*) 'delik, deşik', bundan başka *öyegü/iyegü* (Kâşg. *eyegü*) 'kaburga'.

b) *ü*'nün tesiriyle *i*>*ü*: *incü*/*üncü* 'inci', *tülkü* (Kâşg. *tilkü*) 'tilki'.

4. Bağlama ve ek vokali, dudak konsonantının tesiriyle, şu hallerde yuvarlaklaşmıştır:

a) *v* ile biten fiil tabanlarından sonra: *qav-dum* 'kovdum', *qav-up*, *qav-uş-*, *siv-düm* 'sevdim', *siv-üp*, *siv-ün*, *iv-üng* 'acele edin' (buna mukabil: *tam-ız-* 'damlatmak', *çap-ıp* 'at koşturup', *çap-ış-* 'koşuşmak', *tap-tım* 'buldum', *tap-ın-*, fakat: *yap-uş-* 'yapışmak'). İsim tabanlarından sonra yuvarlaklaşma umumiyetle yoktur: *iv-im* 'evim', *iv-imiz* 'evimiz', *birev-ning* 'birisinin', *ikev-ning* 'ikisinin', *çav-lıġ* 'meşhur' (fakat: *iv-lük* 'evlik' Z 218b: 4).

b) *av* (=*au*) diftongunu içine alan arapça isimlerden sonra; *cavr-ung* 'cevrin', *davr-unguz* 'devriniz', *qavl-ung* 'kavlin, sözün', *şavq-um* 'şevkim', *ṭavr-um* 'tavrım', *ḫavf-luġ* 'korkulu' (fakat: *ṭavr-lıġ* 'tavırlı' Mec. 77b: 2), *cavr-nung*, *davr-nung*. Bunun gibi: *sarv-ung* 'selvin', *sarv-nung*.

5. İnce-kalın vokal uyumu, türkçe kelimelerde, esas itibariyle muhafaza edilmiştir. Kalın vokalli kelimelere kalın, ince vokalli kelimelere de ince ekler eklenir: *ata-ġa* 'babaya', *qal-ġay* 'kalacak', *sat-ġuçı* 'satıcı', *burna-ġı* 'önceki', *quş-ġına* 'kuşçağız', *yaḫşı-lık* 'iyilik', *kişi-ge* 'kişiye', *kör-gey* 'görecek', *bir-güçi* 'verici', *kökte-ki* 'gökteki', *kök-gine* 'mavimtırak', *yigit-lik* 'gençlik' v.b. Kaideye aykırı hallere (*al-dük*, *kimse-ġa* v.b.) eski yazmalarda nisbeten nadiren, yeni yazmalarda daha sık rastlanır. Bu uyum bozukluklarını şehirlerde konuşulan özbekçenin tesirine atfetmek gerekir.

Arapça ve farsça kelimelere ekseriyetle kalın vokalli ekler eklenir: *ᶜālam-ġa* 'âleme', *banda-ġa* 'bendeye', *ᶜişrat-ġa* 'işrete', *mast-lıq* 'mestlik', *qudrat-lıġ* 'kudretli', *muᶜtabar-raq* 'daha itibarlı'; *k* veya *g*'yi içine alan kelimeler umumiyetle ince ekler alırlar: *felek-ke* 'feleğe', *gül-ge* 'güle', *bī bāk-lik* 'korkusuzluk', *pāk-rek* 'daha temiz'. Son hecesinde *i* ve *ī* bulunan arapça ve farsça kelimelere de hemen her zaman kalın ek eklenir: *dīn-ġa* 'dine', *ism-ġa* 'isme', *muᶜabbir-ġa* 'rüya tâbircisine', *żaᶜīf-raq* 'daha zayif', *ᶜilm-lıġ* 'bilgili'.

6. Şu kelimelerde benzeşme neticesinde yuvarlak vokal düzleşmiştir: *beyle* 'böyle', *eyle* 'öyle'. Eski *-ġaru*/*-gerü* eki de *-ġarı*/*-geri* şeklini almıştır.

7. Düz-yuvarlak vokal uyumu.

I. Düz-yuvarlak uyuma tâbi olan bağlama ve ek vokalleri:

1. İyelik eklerinden (1. vokal) *-ım/-um, -ıng/-ung, -ımız/-umız* (nadiren *-umuz*), *-ıngız/-ungız* (nadiren *-unguz*); 2. şuhudî geçmiş eklerinden *-dım/-dum, -dıng/-dung, -dıngız/-dunguz*; 3. emir kipi eklerinden (1. vokal) *-ıng/-ung, -ıngız/-ungız* (nadiren *-unguz*); 4. *-ıp/-up*; 5. *-ımtul/-umtul* (1. vokal): *ağ-ımtul* 'beyazımtırak', *kök-ümtül* 'mavimtırak'; 6. *-ınçı/-unçı* (1. vokal): *biş-inçi* 'beşinci', *on-unçı* 'onuncu'; 7. *-lığ/-luğ* ve *-lıq/-luq*: *adab-lığ* 'edepli', *söz-lüg*, 'sözlü', *ata-lıq* 'babalık', *çüçüg-lük* 'tatlılık'; 8. *-ığ* (>*-ıq*)/*-uğ* (>*-uq*): *sat-ığ* 'satış', *öl-üg* 'ölü'; 9. *-ım/-um*: *al-ım*, *tut-um* 'kaide'; 10. *-ın/-un*: *yağ-ın* 'yağmur', *tüt-ün* 'duman'; 11. *-ınç/-unç*: *qıl-ınç* 'iş, işlem', *sök-ünç* 'azarlama'; 12. *-ış/-uş*: *sağ-ış* 'düşünce', *ur-uş* 'savaş'; 13. *-ıl-/-ul-*: *qıl-ıl-* 'kılınmak', *tök-ül-* 'dökülmek'; 14. *-ın-/-un-*: *baq-ın-* 'bakınmak', *kör-ün-* 'görünmek'; 15. *-ıq-/-uq-*: *at-ıq-* 'şöhret kazanmak', *yol-uq-* 'rastlamak'; 16. *-ış-/-uş-*: *al-ış-* 'karşılıklı olarak almak', *quç-uş-* 'kucaklaşmak'; 17. *-ız-/-uz-*: *tam-ız-* 'damlatmak', *öt-üz-* 'geçirmek'.

II. Yuvarlaklık bakımından uyuma tâbi olmayan bağlama ve ek vokalleri:

Yalnız düz vokalli variantları kullanılanlar: 1. *-(s)ı* 3. şahıs iyelik eki: *yol-ı* 'yolu', *küzgü-si* 'aynası'; 2. *-nı* ve *-ın* akkuzativ ekleri: *quş-nı* 'kuşu', *köz-in* 'gözünü'; 3. *-dın* ablativ eki: *ot-tın* 'ateşten': 4. *-dı* şuhudî geçmiş eki: *ur-dı* 'vurdu', *öt-ti* 'geçti'; 5. *-ğıl/-gil* ve *-ğın/-gin* emir kipi ekleri: *ur-ğıl* 'vur!', *kül-gin* 'gül!'; 6. *-mış*: *qoy-mış* 'koymuş'; 7. *-çı*: *qoy-çı* 'koyun çobanı'; 8. *-ğı/-gi, -qı/-ki*: *burun-ğı* 'ilk, birinci, önceki', *tün-ki* (*tün-gi*) 'geçeki'; 9. *-ğına/-gine*: *quş-ğına* 'kuşçağız', *kök-gine* 'mavimtırak'; 10. *-(ı, u)nçı* (2. vokal): *on-unçı* 'onuncu', *üç-ünçi* 'üçüncü'; 11. *-sız*: *su-sız* 'susuz', *köngül-siz* 'kalbsiz'; 12. *-ı*: *qongş-ı* 'komşu'; 13. *-ıt*: *öl-it* 'hayvan kırgını'.

b) Yalnız yuvarlak vokalli variantları kullanılanlar: *-duq/-dük* şuhudî geçmiş eki: *al-duq* 'aldık', *işit-tük* 'işittik'; 2. *-sun* emir kipi eki: *al-sun* 'alsın'; 3. *-ğunça/-günçe* ve *-ğuça/-güçe* zarf-fiil ekleri: *al-ğunça* 'alınca', *kil-günçe* 'gelince'; 4. *-duq/-dük*: *çap-duq* 'at takımı'; 5. *-ğu/-gü*: *al-ğu bir-gü* 'alış veriş'; *-ğun/-gün*: *çap-ğun* 'akın'; 7. *-ğur/-gür*: *tın-ğur* 'sakin, dinlenen'; 8. *-mtul*: *qara-mtul* 'siyahımsı'; 9. *-uq/-ük* 'açık'; 10. *-dur-/-tur-*: *al-dur-* 'aldırmak', *kis-tür* 'kestirmek'; 11. *-ğur-/-gür-*: *yit-gür-* 'yetiştirmek, ulaştırmak'; 12. *-ğuz-/-güz-*: *yat-ğuz-* 'yatırmak'; 13. *-ur-*: *tat-ur-* 'tattırmak'; 14. *mu/mü* soru edatı: *taptı mu* 'buldu mu?', *kilgey mü* 'gelecek mi?'.

III. Bazı bağlama ve ek vokalleri, yuvarlak vokalden sonra, hem yuvarlak, hem düz olabilir: 1. İyelik eklerinden (2. vokal) *-umız, -ungız*,

bazen *-umuz*, *-unguz*; 2. *-nıng* genitiv eki, bazen *-nung*; 3. *-ın/-un* instrumental eki; 4. emir kipi eklerinden (2. vokal) *-ungız*, bazen *-unguz*; 5. *-ız/-uz*: *boğ-uz* 'boğaz', fakat *toğ-ız* 'çocuk'.

Konsonantlar

8. Önceki devirlere nispetle, konsonantlar mevcudunda şu değişiklik olmuştur: Hakaniye ve Harezm-Altın Ordu türkçesinde geçen çift dudak (bilabialis) *w* (üç noktalı ڤ) çağataycada *v*'ye (و), dişler arası (interdentalis) *ḏ* (ذ) de *y*'ye (ی) çevrilmiştir.

9. Dudak sesleri (labiales): *b/p*, m.

a) Kelime başındaki *b*, esas itibariyle, muhafaza edilmiştir: *bar-* 'varmak, gitmek', *bar* 'var', *biyik* (etü. *bedük*) 'büyük', *bir-* 'vermek', *biti-* 'yazmak', *bol-* 'olmak', *buz-* 'bozmak' v. b. Geniz sesinden önce, bazı kelimelerde daha Yenisey kitabelerinde, *m*'ye çevrilmiştir (Gabain: PhTF 26). Bu durum çağataycada da devam ediyor: *min* 'ben', *min-* 'binmek', *munda* 'bunda, burada', *munça* 'bunca, bu kadar', *ming* 'bin', *mingiz* 'beniz', *mingze-* 'benzemek', *mung* (Orh. *buñ*) 'keder, elem', *müngüz* 'boynuz' v.b. Bunun gibi: *mamuq/ġ* 'pamuk'. Bazen geniz sesi bulunmayan kelimelerde de: *möçek* 'böcek', *muz* 'buz'.

b) Etü: *-b-/-b*, hak. har. *-w-/-w* çağataycada *v* olmuştur: *ivür-* (har. *ewür-*) 'çevirmek', *tavar* (etü. *tabar*, har. *tawar*) 'davar, mal', *tive* (etü. *tebe*, har. *tewe*) 'deve', *yavuz* (etü. *yabız*, *yawız*, har. *yawuz*); *qav-* (har. *qaw-*) 'kovmak', *siv-* (etü. *seb.*, har. *sew-*) 'sevmek'; *av* (etü. *ab*, har. *aw*), *çav* (etü. *çab*, har. *çaw*) 'şöhret', *iv* (etü. *eb*, har. *ew*) 'ev', *savçı* (etü. *sabçı*, Kâşg. *sawçı* 'peygamber') 'tavassut eden'. Şu kelimede *b* muhafaza edilmiştir: *yalbar-* (etü. *yalbar-*, har. *yalwar-*) 'yalvarmak'. Şu kelimenin sonunda ise kaybolmuştur: *su* (etü. *sub*, har. *suw*). Bir kelimede *w*>*b*: *tilbe* (uyg. *tilfe*, *tilwe*, har, *telwe*) 'deli'; *abuşqa* (etü. *awıçqa*, Kâşg. *awıçġa*) 'ihtiyar, koca' kelimesinde ise aynı değişme daha Harezm devrinde vuku bulmuştur (Eckmann: PhTF 120).

c) *iv* ses grupu bazı kelimelerde *öy* şeklinde de görülür: *iv/öy* 'ev', *ivrül-/öyrül-* 'çevrilmek', daha nadiren *siv-/söy-* 'sevmek'.

d) *p* şu kelimelerde *f* olmuştur: *ofraq* (hak. har. *opraq*) 'elbise', *tofraq* (etü. har. *topraq*) 'toprak', *yafraq* (etü. *yapırġaq*, *yalpırġaq*, Kâsg. *yapurġaq*, har. *yapraq*) 'yaprak'. Bu değişme ilk olarak Nevai'nin eserlerinde görülür. Zafername tercümesinde ayrıca *köprüg* 'köprü' yanında *köfrüg* şekli de geçmektedir.

10. Kapantılı diş sesleri (dentales occlusivae): *d/t*.

a) *t* kelime başında umumiyetle muhafaza edilmiştir: *tağ* 'dağ', *tal* 'dal', *toğ-* 'doğmak', *tola* 'dolu', *til* 'dil', *tiş* 'diş', *tök-* 'dökmek', *tüz* 'düz' v. b. Şu kelimelerde *t->d-*: *dağı* (<*taqı*) 'dahi, ve', *di-* (<*ti-*) 'demek', *dik* veya *dig* (<*teg*) 'gibi' (Nevai'den önce bazen *teg*, *deg*), *dur* ve *durur* (<*turur*) '-dır', *digrü/tigrü* (<*tegürü*), *digin* (<*tegin*) ve *diginçe/digünçe* (<*teginçe*) '-a kadar'.

b) *t* iki vokal arasında tutulmuştur: *ataş* 'adaş', *iter* 'eder', *otun* 'odun', *öte-* 'ödemek', *ötük* 'edik', *qutur-* 'kudurmak', *yiti* 'yedi' v. b., fakat *adağ* 'ada', *budağ* 'budak'.

c) Etü. *-d-/-d*, hak. har. *-ḏ-/-ḏ* çağataycada *y* olmuştur: *ayır-* (<*adır-*, *aḏır-*), *biyik* (<*bedük*, *beḏük*) 'büyük', *uy* (<*ud*, *uḏ*) 'inek' v.b. Bir iki kelimede *d* muhafaza edilmiştir: *ıd* (etü. *yıd*, *yıt*, Kâşg. *yıḏ*) 'koku' (aynı mânada kullanılan *ıs* çağataycaya başka bir lehçeden girmiştir), *ıdı-*, *ıtı-* (etü. *yıdı-*, Kâşg. *yıḏ-*) 'güzel kokmak', *südre-* 'yerde sürüklemek'; *quduq* (Kâşg. har. *quduğ*) 'kuyu' < moğ. *quduq*. Nevai'den önce yazı yazan Çağatay şairlerinde arasıra *adaq* 'ayak', *idgü* (etü. *edgü*) 'iyi', *kidin* 'sonra' v. b. gibi arkaik kelimelere de rastlanır (Samoyloviç: ZKV II, 262 ile de krş.).

Etü. *d*'den meydana gelen *y*, ince vokalli kelimelerde, bazen *g*'ye çevrilir: *ige* (etü. *idi*, Kâşg. *iḏi*) 'sahip, efendi' (B 136b: 6), *iger* (Kâşg. *eḏer*) 'eyer' (Z 29b: 18), *igiz* (uyg. *idiz*; Kâşg. *eḏiz*) 'yüksek' (B 275a: a).

d) Ek başında *d/t*: Vokal ve yumuşak konsonantlardan sonra *-da/-ta*, *-dın/-tın* ve *-dı/-tı* eklerinin *d*'li variantları kullanılır, sert konsonantlar (*ç*, *f*, *h*, *ḫ*, *k*, *p*, *q*, *s*, *ṣ*, *t*) ile biten kelimelere bu eklerin hem *d*'li, hem *t*'li variantları eklenebilir (şuhudî geçmişte ekseriyetle *-tı*): *yığaç-ta/da* 'ağaçta', *ṭaraf-da*, *tārīḫ-da*, *köymek-te* 'yanmakta', *yigitlik-de* 'gençlikte', *qarılıq-da* 'ihtiyarlıkta', *ʿIrāq-ta*, *ulus-da*, *yaş-ta*, *altmış-da*, *furṣat-da*, *bulut-da*; *aç-tın*, *yığaç-dın*, *żaʿf-dın*, *ilik-tin* 'elden', *ipek-din*, *köp-tin/din* 'çoktan', *yıraq-tın* 'uzaktan', *ʿışq-dın* 'aşktan', *ulus-tın*, *ölmes-din*, *baş-tın*, *muddat-tın* 'müddetten', *bulut-dın*; *qaç-tı*, *tök-ti*, *tap-tı* 'buldu', *çıq-tı*, *kis-ti* 'kesti', *uruş-tı* 'savaştı', *tut-tı*. Bu istikrarsızlık *dur/tur*'un kullanılışında da görülür: *kilip tur* 'gelmiştir', *dip dur* 'demiştir', *yoq tur*, *imes tur* 'değildir', *yavumas dur* 'yaklaşmaz', *tapmış dur* 'bulmuştur'. *-tur-* faktitiv eki sert konsonantlardan ve bazen *l*'den sonra görülür: *kis-tür-* 'kestirmek', *kil-tür-* 'getirmek', *tiril-tür-* 'diriltmek' (fakat *öl-tür-/-dür-*, *al-dur-*, *qal-dur*, *sal-dur-*, *tol-dur-*), başka seslerden sonra *-dur-*: *sor-dur-*.

11. Damak sesleri (palatales): *g/k*, *ğ/q*.

a) *k* ve *q* kelime başında muhafaza edilmiştir: *kiç-* 'geçmek', *kiçe* 'gece', *kil-* 'gelmek', *kör-* 'görmek', *köz* 'göz', *küyev* 'güvey'; *qal-*, *qav-* 'kovmak', *qıl-*, *qaraq* 'göz', *qol*, *qulaq* v. b.

b) *-q-* tek tük olarak *-ġ-* olmuştur: *dağı* (<*taqı*) 've, dahi', *ağımtul* 'beyazımsı' (fakat *aqar-* ağarmak'), *sağın-* (etü. har. *saqın-*) 'düşünmek', *sağış* (etü. *saqış*) 'düşünce'.

c) *q*>*ḫ* (konsonantların yanında): *saḫla-* (etü. *saqla-n-*, *sağla-n-*) 'saklamak', *toḫluq/toqluq* 'tokluk', *yaḫtu/yağdu* (<*yaqtu*) 'parlak', *(y)ılḫı/(y)ılqi* 'hayvan sürüsü', *uyḫu/uyqu* 'uyku'. Bu değişme bir çok kelimelerde çağataycadan önceki devirlerde meydana gelmiştir: meselâ *aḫtar-* (<*aqtar*) 'arayıp taramak', *oḫşa-* (uyg. *oqşa-*, *oğşa-*) 'benzemek', *yaḫşı* (<*yaqşı*) 'iyi, güzel' gibi kelimeler Kâşgari'de de *ḫ* ile kaydedilmiştir.

d) Vokaller arasındaki *q/ġ* (har. *w*) bazı kelimelerde *v*'ye çevrilmiştir: *qavun* (Kâşg. *qağun*) 'kavun', *qavuq* (etü. *qağuq*) 'kavuk', *savuq* (etü. *soğıq*, har. *sawuq*) 'soğuk', *tavuq* (etü. *taqıqu*, *taqığu*, har. *tawuq*) 'tavuk', *yavuq* 'yakın', *yavurqan/yovurqan* (etü. Kâşg. *yoğurqan*) 'yorgan'. Bunun gibi *-ağu/-egü* > *-av/ev*: *buzav/buzağu* 'buzağı', *qırav* (Kâşg. *qırağü*) 'kırağı', *bilev* (Kâşg. *bilegü*) 'bileği taşı', *küyev* (etü. Kâşg. har. *küḏegü*) 'güvey' ve bilhassa topluluk sayılarında: *birev* (<*biregü*) 'birisi', *ikev* (<*ikegü*) 'ikisi (bir arada)', *üçev*, *altav* v.b.

e) Hece başındaki *ġ/g* (>*q/k*) seslerinin durumunda esaslı bir değişiklik olmamıştır; *işek* (<*eşkek*) 'eşek', *kirek* (<*kergek*) 'gerek', *qulaq* (<*qulqaq*, *qulġaq*) 'kulak', *tamaq* (<*tamġaq*) 'damak', *tofraq* (*topurġaq*) 'toprak', *yafraq* (<*yapırġaq*) 'yaprak' v.b. gibi kelimelerde, hece başındaki damak sesi daha çağataycadan önceki devirlerde kaybolmuştur. Buna mukabil işlek eklerin başında bu ses muhafaza edilmiştir: *at-ġan*, *al-ġaç*, *al-ġalı*, *al-ġu*, *al-ġunça* v.b.

f) Kelime sonunda, bir karışma neticesi olarak, aslî *ġ* ve aslî *q* birbirlerinin yerine geçebilirler. Aslî *q*: *aq/aġ* 'ak', *artuq/artuġ* 'fazla, daha çok', *ayaq/ayaġ* 'ayak', *bulaq/bulaġ* 'bulak, kaynak', *savuq/savuġ* 'soğuk', *yafraq/yafraġ* 'yaprak' v.b. Aslî *ġ*: *qatığ/qatıq* 'katı', *quruġ/quruq* 'kuru', *sarığ/sarıq* 'sarı', *uluġ/uluq* 'ulu' v. b. Bu durum *-lıq/-luq* (Türkiye türk. *-lık/-luk*) ve *-lığ/-luġ* (Türkiye türk. *-lı/-lu*) eklerinin birbiriyle karıştırılmasına da yol açmıştır: *açlıq/açlığ* 'açlık' ve *sarv boyluġ/boyluq* 'selvi boylu'. Yazıdan belli olmamakla beraber, kelime sonundaki *k/g* için de aynı durum kabul edilebilir: *ötük/ötüg* 'edik, çizme', *ölüg/ölük* 'ölü', *yigitlik/yigitlig* 'gençlik', *ay yüzlüg/yüzlük* 'ay yüzlü'.

Bu nöbetleşme *-duq/-dük* şuhudi geçmiş ve *-saq/-sek* şart kipi çokluk 1. şahıs eklerinin sonunda yoktur. *-maq/-mek* isim-fiil ekinin sonundaki *q/k* vokalle veya yumuşak konsonantla başlayan bir ekten önce veya sandhide sedalılaşabilir: *almaq-ı, almaq-nı, almaq-lıq, almaq üçün*~ *almaġ-nı, almaġ-lıq, almaġ üçün.* Fiil eklerinin sonundaki yumuşak ve sert damak sesleri birbiriyle karıştırılmaz: *sıġ-* 'sığmak', *yaġ-* 'yağmak', *yıġ-* 'yığmak', fakat *sıq-* 'sıkmak', *yaq-* 'yakmak', *yıq-* 'yıkmak'.

12. Şu kelimede art damak geniz sesi (postpalatalis nasalis) daha Harezm devrinde *ġ* olmuştur: *yalġuz* (etü. *yalıñuz*, Kâşg. *yalıñus*, har. *yalġuz*) 'yalnız'.

13. Diş ve diş eti sızıcıları (dentales ve alveolares spirantes) ve sürtücüler (affricatae): *s, ş, ç.*

ç>*ş* (bazen *t*'den önce): *aştı*<*açtı, kişti* (<*kiçti*) 'geçti', *quştı* (<*quçtı*) 'kucakladı', *işton* (<*iç ton*) 'iç çamaşır'; *q*'dan önce (daha Harezm devrinde): *abuşqa* (uyg. *awınçqa, awıçqa*, har. *abuşqa*) 'ihtiyar, koca'.

14. Akıcılar (liquidae): *r, l.*

a) *r* düşmesi (konsonantlardan önce): *bile/birle* 'ile', *i-/ir-* (<*er-*) 'olmak'; *imes/irmes, idi/irdi, ise/irse* v.b. (fakat *irür*); *qutqar-* (<*qurtġar-*) 'kurtarmak' ve *qutul-* (<*qurtul-, qurtıl-*) 'kurtulmak' kelimelerinde *r* daha çağataycadan önceki devirlerde düşmüştür.

b) *l* düşmesi (çağataycadan önceki devirde): *kitür-* (har. *keltür-, ketür-*) 'getirmek'.

15. İkizleme (geminatio): Mirza Mehdi'nin çağatayca gramerinde (tarafımdan işlenmiş şeklinde § 21, bibliografyaya bk.) şu ikizleşmeli kelimeler kaydedilmiştir: *ikki/iki, yitti/yiti* 'yedi' *sikkiz/sikiz, toqquz/toquz, saqqal/saqal.* Bunlara daha *ottuz* ilâve edilebilir (vezinden bellidir). *Muqaddimatu 'l-adab*'ın çağatayca kısmında (N. Poppe: ZDMG [101], 328, 320) daha şu misaller de vardır: *baqqa/baqa* 'kurbağa', *qattıq/qatıq* 'katı', *saqqız/saqız, tekke/teke.*

16. Hece binişmesi (haplologia): *bar* (<**barır*) 'var' ve *dur/tur* (< *turur*) '-dır' gibi misallerden başka: *imzür* (<*imzürür*) *irdi* 'emzirirdi' (H 72b: 11), *qıçqır* (<*qıçqırur*) *idim* 'çağırırdım' (B 199a: 1), *baştın ayaġıça* (<*ayaġıġaça*) 'baştan ayağına kadar' (H 41b: 8), *toynaġıça* (<*toynaġıġaça*) 'toynağına kadar' (Z 261a: 3 aş).

ŞEKİL BİLGİSİ

İsim

17. Çokluk eki: *-lar/-ler*. Arapça cem-i mükesserlere de eklenir: *selāṭīnlar* 'sultanlar' (TN 284b: 2), *ekābirler* 'büyükler' (H 48a: 12).

18. İyelik ekleri:

T. 1. *-(ı,u)m/-(i,ü)m*: *ata-m, uyqu-m, küzgü-m* 'aynam', *baş-ım, köz-üm, sözler-im.*

2. *-(ı,u)ng/-(i,ü)ng*: *ata-ng, uyqu-ng, küzgü-ng, baş-ıng, köz-üng, tüş-üng* 'rüyan', *sözler-ing.*

3. *-(s)ı/-(s)i*: *ata-sı, qongşı-sı* 'komşusu', *uyqu-sı, küzgü-si, baş-ı, qoş-ı* 'kadehi', *söz-i, tüş-i, sözler-i.*

Ç. 1. *-(ı,u)mız/-(i,ü)miz*, nadiren *-(u)muz/-(ü)müz*: *ata-mız, yağı-mız* 'düşmanımız', *uyqu-mız, baş-ımız, köz-ümiz/-ümüz.*

2. *-(ı,u)ngız/-(i,ü)ngiz*, nadiren *-(u)nguz/-(ü)ngüz*: *ata-ngız, uyqu-ngız, köz-üngiz/-üngüz, söz-ingiz* (H).

3. teklik 3. şahıs gibi, veya *-ları/-leri*: *ata-ları, söz-leri.*

Akrabalık bildiren kelimelerde *-larıng* yerine nadiren *-nglar* kullanılır: *dime ağanglarğa* 'ağabeylerine söyleme!' (H 5b: 5).

İyelik ekinin atılması: *bizing kin qalğan uruqnıng çadırları* 'bizim arkada kalan kabîlenin çadırları' (B 183b: 10).

19. Çekim ekleri:

a) Genitiv eki: *-nıng/-ning*, yuvarlak vokalden sonra bazen (bilhassa Nevai'den önce) *-nung/-nüng*: *quyaş-nıng* 'güneşin', *til-ning* 'dilin', *quş-nıng* 'kuşun', *könglüm-ning/-nüng* 'gönlümün', *bigleri-ning, közümiz-ning, boyungız-nıng.*

-nıng/-ning yerine bazen *-nı/-ni* kullanılır: *Afrāsiyāb-nı oğlı* 'Efrasiyab'ın oğlu' (N Quatr. 53: 11), *bir qırğavul-nı işkenesi* 'bir sülünün budu' (B 2b: 1), *yığlamaqıngnı sebebi* 'senin ağlamanın sebebi' (H 57b: 5). *-nı/-ni* genitiv eki şekil bakımından *-nı/-ni* akkuzativ ekinden farksız olduğu için, *-ı-nıng/-i-ning* (3. şahıs iyelik eki+gen. eki) yerine de *-ı-n/-i-n* (3. şahıs iyelik eki+akk. eki) geçebilir: *yarar bu ḫasta köngül dardığa oqın yarası* 'yarar bu hasta gönlün derdine okunun yarası' (B Div. Sam. 3:11), *ʿiẕārın ʿaksidin kün ḫīre bolur* 'yüzünün aksinden güneş do-

nuk kalır' (L GN 60b : 1 aş), *Mışr ulusın barı* 'bütün Mısır halkı' (H 37b : 6), *ağaların qatıda* 'ağabeylerinin yanında' (H 59a : 15).

Çağataycada genitiv eki Türkiye türkçesindekinden daha az kullanılmaktadır: *atası atı Ferruḫ* 'babasının adı Ferruh' (L GN 63b : 6).

b) Dativ eki: *-ğa/-ge*, sert konsonantlardan sonra çok defa *-qa/-ke*, şiir dilinde iyelik eklerinden sonra çok defa *-a/-e*, 3. şahısta *-ı-na/-i-ne*: *ata-ğa, kişi-ge, su-ğa, Yaᶜqūb-ğa, tafarruc-ğa, yığaç-ğa/-qa, dard-ğa, maqṣad-qa, Yūsuf-ğa, bāğ-ğa, şāh-ğa, çāh-qa* 'kuyuya', *dūzaḫ-qa, kök-ke, yol-ğa, Ādam-ğa, zindān-ğa, nātuvānlıq-qa, dildār-ğa, quşlar-ğa, ulus-qa, quyaş-ğa/-qa, at-qa, ot-ğa/-qa, miḥnat-qa, ay-ğa, köz-ge; alnım-ğa/-a, qulaqıng-ğa, boynung-a, yüzüng-ge, kirpiklering-e, ayağı-ğa/-na, oğları-ğa, başımız-ğa, sözümüz-e.*

c) Akkuzativ eki: *-nı/-ni*, 3. şahıs iyelik ekinden sonra çok defa *-n*: *qaş-nı, köz-ni, tağlar-nı, başı-nı/-n, közi-ni/-n.*

d) Lokativ eki: *-da/-de, -ta/-te* (10 d ile krş.), şiirde 3. şahıs iyelik ekinden sonra çok defa *-nda/-nde*: *su-da, cihān-da, baş-ta, yürek-te, könglüm-de, yüzüng-de, yolı-da/-nda, küzgüsi-de/-nde* 'aynasında'.

e) Ablativ eki: *-dın/-din, -tın/-tin* (10 ile krş.), şiirde 3. şahıs iyelik ekinden sonra çok defa *-ndın/-ndin*: *mayhāna-dın, yār-dın, ot-tın* 'ateşten', *qaşıng-dın, laᶜlı-dın, közi-din/-ndin, oqları-dın.*

f) Ekvativ eki: *-ça/-çe*: *it-çe* 'köpek gibi', *tofrağ-ça* 'toprak gibi', *bir çupçuq yumurtqası-ça* 'bir serçe yumurtası kadar' (N Quatr. 103 : 4), *Samarqand-ça laṭīf şahar* 'Semerkand kadar hoş bir şehir' (B 44b : 4), *imkānı barı-ça* 'mümkün olduğu kadar' (B 60a : 3), *kini-çe* 'arkasından', *özge-çe* 'başkaca, başka türlü', kalıplaşmış: *bar-ça* 'bütün'. Lokativ ekinden sonra: *tört künde-çe* 'takriben dört günde' (B 13a: 9). Dativ ekinden sonra, varılmak istenilen noktayı ifade eder, mânası 'kadar': *yol yürüp kiçe ṣubḥ çağığa-ça, yittiler şaharnıng qırağığa-ça* 'gece sabah vaktine kadar yol alıp şehrin kenarına kadar vardılar' (SS 139 : 287) *aqşamğa-ça uruştılar* 'akşama kadar savaştılar' (Z 23a : 6).

g) İnstrumental eki: *-n, -ın/-in, -un-/-ün* (kalıplaşmış): *barçların qaçtı* 'hepsi kaçtılar' (H 63b: 2), *boldı barısın şādmān* 'hepsi şevindiler' (H 77b: 6), *birin birin* 'birer birer', *birin ikin* 'birer ikişer', *kündüzün* 'gündüzün', *tün künin* 'gece gündüz', *oğrın baq-* 'gizlice bakmak' (L Div. 107: 3), *yalğuzun* 'yalnız, tek başına'. Ekvativ ekinden sonra: *könglekçe-n qopup* 'gömlekle kalkıp' (B 110a: 7). Privativ ekinden sonra: *ansız-ın* 'onsuz', *sinsiz-in* 'sensiz', *susız-ın öl-* 'susuzluktan ölmek' (L Div. 50: 8), *şeksiz-in* 'şüphesiz' (G 107a : 3 aş).

h) Direktiv eki: *-ra, -re, -ğ/qarı/-g/keri* (kalıplaşmış): *ṣongra* 'sonra', *ilgeri* 'ileri', *taşqarı* 'dışarı', *yoqqarı/yoqarı* 'yukarı'.

20. Farsça çekim unsurları (izafet, ya-i vahdet, ya-i işaret) bazen türkçe kelimelerde de görülür: *kişver-i körk* 'güzellik diyarı' (G 99a: 11), *kaᶜbe-i könglüm* 'gönlümün kâbesi' (L Div. 28: kenar), *tuttı Ḫudāy oğlī* 'Allah bir oğul tuttu' (TŞ I 296a: 16), *bir quyaşī dur Ḥusaynī ᶜışqı* 'Hüseyni'nin aşkı bir güneştir' (Bayk. Div. 197: 2 aş), *her quşī ᶜAnqā digül dür* 'her kuş Anka değildir' (G 116b: 7), *oqī ki yadan çıqtı* 'bir ok ki yaydan çıktı' (Nevai Brock. OTG 160).

21. Karşılaştırma. Orta derece (gradus comparativus) eki *-raq/-rek, -rağ/-reg*'dir: *az-raq* 'daha az', *kiçig-rek* 'daha küçük', *köp-rek* 'daha çok', *savuğ-raq* 'daha soğuk', *aṣaḥ-raq* 'daha doğru', *battar-raq* 'daha kötü', *bih-rek* 'daha iyi', *efzūn-raq* 'daha çok'; *qarığanda tavba ḫōşraq dur yigitler ᶜışqıdın* 'ihtiyarlıkta tövbe gençlerin aşkından hoştur' (FK 72a: 8). Üst derece (gradus superlativus) perifrazla ifade olunur: *barçadın kiçig qız* (hepsinden küçük (=en küçük) kız' (B 20a: 9).

Sayılar

22. Aslî sayılar (numeralia cardinalia): 1—10: *bir, iki/ikki, üç, tört, biş, altı, yiti/yitti⌒yeti/yetti, sikiz/sikkiz⌒sekiz/sekkiz, toquz/toqquz, on*; 20—100: *yigirmi/yigirme, otuz/ottuz, qırq, ilig/illig, altmış/altımış, yitmiş/yitimiş⌒yetmiş, yetimiş, siksen, toqsan, yüz/* (nadiren) *üz*; 300 *üç yüz/üççüz* (H), 1000 *ming, hezār* (şiirde), 10 000 *on ming*, 100 000 *yüz ming, ṣad hezār* (şiirde), 1 milyon *yüz tümen*, 1 milyar *yüz ming tümen*. Mürekkep sayılarda sayı grupları arasında bazen *ve* kullanılır: *qırq ve yiti, üç yüz ve toquz*. Takribî sayılar: *iki yüzçe abdān yigitler* 'iki yüz kadar yakışıklı delikanlı' (B 110a: 4), *yüzçe çağlıq kişi* 'yüz kadar kişi' (B 106b: 14), *mingge yavuqça kişi* 'bine yakın kişi' (B 52a: 3), *niçe ming çirig* 'bir kaç bin asker' (Z 24a: 11). Küçültme eki ile: *birgine* 'biricik, bir tek'.

23. Sıra sayıları (numeralia ordinalia): *-(ı, u)nçı/-(i, ü)nçi*: *birinçi* (veya *avval, avvalğı, burunğı*), *ikinçi/ikkinçi, üçünçi, törtünçi, bişinçi, altınçı, onunçı* v.b. Bunun gibi *ortançı* 'ortanca'. Başka türetmeler: *ikimçisi, üçümçisi, törtümçisi, bişümçisi, altımçısı, yitimçisi, sikizimçisi* (B İlm. 504: 20—22). Topluluk sayısından: *beşilençi, yetilençi, toquzlançı* (Ebülgazi Kononov 134), *yigirmilençi* (Mahb. 38: 1).

25. Topluluk sayıları (numeralia collectiva): a) *-av/-ev* (<*-ağu/-egü*): *birev* 'birisi', *ikev* 'ikisi', *üçev* 'üçü'; b) *-la(sı)/-le(si)*: *ikile(si), üçüle(si), törtele(si)*; c) *-av-la-n/-ev-le-n*: *ikevlen, üçevlen*.

25. Üleştirme sayıları (numeralia distributiva): a) *-ar/-er*: *birer*, *ikirer/ikiler*, *bişer*, *altışar*, *yitişer*, *yigirmişer*, *altmışar*, *yüzer*; b) instrumental eki ile: *birin birin*, *birin ikin* (19 g bk.); c) eksiz: *bir bir*.

26. Belgisiz sayılar (numeralia indefinita): *az* 'az', *barı* 'bütün, hepsi', *barça* 'bütün, hepsi', *(bir) niçe* 'bir kaç', *cemīᶜ* 'bütün', *cümle* 'bütün, her şey', *çoq/çoẖ* (yalnız şiirde), *ẖamusı* (nadir) 'hepsi', *köp* 'çok, bir çok', *olça* 'çok', *öküş* 'çok', *qalın* 'çok, bol', *qamuq/qamuġ* (Nevai'den önce) 'bütün', *tamām* 'bütün', *tükel* (nadir) 'bütün'.

Zamirler

27. Şahıs zamirleri (pronomina personalia):

Nom.	*min* 'ben'	*sin* 'sen'	*biz(ler)*	*siz(ler)*
Gen.	*mening/mining*	*sening/sining*	*biz(n)ing*	*siz(n)ing*
Dat.	*manga*	*sanga*	*bizge*	*sizge*
Akk.	*mini*	*sini*	*bizni*	*sizni*
Lok.	*minde*	*sinde*	*bizde*	*sizde*
Abl.	*mindin*	*sindin*	*bizdin*	*sizdin*

Bazen *mini*, *seni/sini* genitiv şekilleri de kullanılır: *mini bağrım* 'benim bağrım' (H 9b: 2), *resūlung seni* 'senin resulün' (H 13a: 15).

Ekvativ: *minçe*, *meningçe* 'benim gibi', *sinçe*, *seningçe* 'senin gibi' şekillerine rastlanırsa da, *dik*, *gibi*, *yanglıġ* ile yapılan terkipler daha çok kullanılır: *min dik*, *mening kibi* 'benim gibi', *sin yanglıġ* 'senin gibi', *siz kibi* 'sizin gibi'.

Privativ: *minsiz(in)*, *sinsiz(in)* *sizsiz(in)*,

28. İşaret zamirleri (pronomina demonstrativa): *bu*, *ol* 'o', *uşbu* 'tıpkı bu, aynı', *uşol*, *uşal*, *hem ol* 'tıpkı o, aynı', *bu bir* 'bu, beriki', *ol bir* 'öbürü, öteki(si)'.

Nom.	*bu*	*bular*	*ol*	*alar* (Nevai'den önce *olar*)
Gen.	*munıng/munung*	*bularnıng*	*anıng*	*alarnıng*
Dat.	*munga*	*bularġa*	*anga*	*alarġa*
Akk.	*munı*	*bularnı*	*anı*	*alarnı*
Lok.	*munda*	*bularda*	*anda*	*alarda*
Abl.	*mundın*	*bulardın*	*andın*	*alardın*

Genitiv: *anıng* yerine bazen *anı* da kullanılır: *Tingri murādın anı barı birür* 'Tanrı onun bütün dileklerini gerçekleştirir' (H 10b: 7).

Dativ: *anga* 'oraya' mânasına da gelir.

Lokativ: *munda* 'burada', *anda* 'orada' ve 'o zaman', *uşanda* 'aynı yerde' mânalarında da kullanılır: *her musāfir kilse anda istirāhat qılur* 'her gelen misafir orada dinlenir' (B 3a: 7), *İbrāhīm anıng zamānıda irdi ve Yūsuf peyğamber anda mütevellid boldı* 'İbrahim onun zamanında yaşadı ve Yusuf peygamber o zaman doğdu' (N Quatr. 44: 19).

Ablativ: *mundın* 'buradan', *andın* 'oradan', *uşandın* 'aynı yerden' mânalarında da geçer: *Marğinānğa hemīşe mundın yil barur* 'Merginan'a buradan daima rüzgâr gelir' (B 4b: 4), *uşandın oq Samarqand sarı müteveccih boldı* 'aynı yerden Semerkand'a doğru yöneldi' (B 24b: 14).

İnstrumental: *anın* 'onun için' (nadirdir).

Ekvativ: *munça* 'bunca, bu kadar', *ança* 'o kadar', *uşança, hemança,* 'tam o kadar', *munung dik* 'bunun gibi', *mundağ/q* 'böyle', *andağ/q* 'öyle', *uşandağ/q, hemandağ/q* 'aynı şekilde, aynen'. İsimleştirilen ekvativ hali çekim ekleriyle de genişletilebilir: *arzımas munçağa ᶜālam* 'dünya bu kadara değmez' (FK 10a: 12), *bir anıngdikni tilep* 'bir onun gibisini isteyip' (FK 224a: 2).

Privativ: *munsız(ın)* 'bunsuz', *ansız(ın)* 'onsuz'.

bu bir(i): *ol biri ᶜilm sipihri üze mihr, bu biri fayż quyaşığa sipihr* 'öteki ilim göğünde güneş, beriki feyiz güneşinin göğüdür' (FK 228b: 9).

29. Soru zamirleri (pronomina interrogativa): *kim* 'kim?', *ni* (nadiren *ne*) 'ne?', *nime* 'ne?', *nige* 'niye?, niçin?', *nidin* 'neden?', *niçe* 'nasıl?, kaç?', *niçege* 'ne zamana kadar?', *niçük* 'nasıl?', *niçükdin* 'nasıl?, neden?', *nağu* (etü. *negü*) 'niçin, neden?', *qay/qayu* 'hangi?', *qaysı* 'hangi?, hangisi?', *qaçan* 'ne zaman?', *qanı* 'nerede?, hani?', *qanda/qayda* 'nerede?, nereye?', *qayan/qayanğa* 'nereye?', *qandın/qaydın* 'nereden?', *qay sarı* 'ne tarafa doğru?', *qay sarıdın* 'ne taraftan?'.

30. Belgisiz zamirler (pronomina indefinita): *kimse, başqa, özge* 'başka', *yana* 'başka', *nime/nimerse* 'bir şey', *bir nime* 'bir şey, bir az': *bir nime yaḫşıraq* 'bir az daha iyi' (B 53a: 10), *nimegine* 'azıcık bir şey', *niçe/bir niçe* 'bir kaç', *niçeme* 'her ne kadar', *her kim* 'herkes', *her qaysı* 'herkes', *her biri(si), her ni(me)* 'her ne, her şey', *her niçe, her niçük* 'her ne kadar', *her qaçan* 'her ne vakit', *her qayan* 'her nereye', *hīç kim, hīç kimse, hīç kimerse, hīç qaysı, hīç kişi* 'hiç kimse', *hīç nime, hīç nimerse* 'hiç bir şey'.

31. Dönüşlü zamirler (pronomina reflexiva): *öz* 'kendi', *özüm/min-ḫod, özüng, özi/öz ḫod/ol ḫod, özümiz, özler(i).*

32. Ortaklık zamirleri (pronomina reciproca): *biri biri, biri birning, bir birining, biri birge, biri biringizge, biri birin, bir birin, bir birni; birev-birevi; baᶜżı baᶜżıġa.*

33. İlgileme zamirleri (pronomina relativa): *kim, ki* (<farsça).

Zarflar

34. Zarfların çoğu, kalıplaşmış isim ve zamir şekilleri ile zarf-fiillerden başka bir şey değildir.

a) Yer zarfları (adverbia loci): *angaça* 'oraya kadar', *anda* 'orada', *anda oq* 'aynı yerde', *andın* 'oradan', *munda* 'burada', *mundın* 'buradan', *biri* 'beri', *kirü* 'geri', *naru/narı* (uyg. *ınaru/ıngaru*) 'öteye', *narıdın* 'öte taraftan', *naruraq* 'daha öteye', *içgeri* 'içeri', *ilgeri* 'ileri', *taşqarı* 'dışarı'; *yoqarı/yoqqarı* 'yukarı', *ileydin* 'önden', *kin* 'arkada', *kindin* 'arkadan', *kiyin* 'arkaya', *öte* 'öte', *qoyı* 'aşağı (da), aşağıya', *qoy(ı)raq* 'daha aşağıda, daha aşağıya', *utru* 'karşı', *utruda* 'karşıda', *üstün* 'üstte' v.b.

b) Zaman zarfları (adverbia temporis): *basa* 'bunun üzerine, bundan sonra', *imdi* 'şimdi', *burna/burun* 'önce', *avvalraq, burunraq* 'daha önce', *songra* 'sonra'; *songraraq* 'daha sonra', *tangla* 'yarın, ertesi gün', *tünle* 'geceleyin', *irteng* 'sabahleyin', *kiçqurun* 'akşamleyin', *bıltur* (<*bir yıl turur*) 'geçen sene', *ozaġu/ozav gün* 'geçen gün', *qayra, yana* 'tekrar' v.b.

c) Tarz zarfları (adverbia modi): *asru, ingen* (Nevai'den önce), *köp, olça* 'pek, çok', *bat* 'acele,' *beyle* 'böyle', *eyle* 'öyle', *yaşura/yaşurun* 'gizlice', *beġāyet, bisyār* 'pek, çok', *ḫaylī* 'epey, hayli', *ittifāq* 'tesadüfen', *ᶜaẓīm, muḥkem* 'fevkalâde', *barça/her taqdīr bile* 'her halde', *her ayna* 'her halde' v.b.

Edatlar

35. Çekim edatları (postpositiones):

a) Eksiz halle (zamirlerin genitivi ile de) kullanılanlar:

ara '-da/-de, içerisinde, arasında': *Mıṣr ara* 'Mısırda' (H 46b: 15), *küzgü ara cilveger dur* 'aynada görünür' (GS Nür. 26b: 2), *ᶜālam u*

insān ara 'dünyada ve insanlar arasında' (Ub. T 22b: 14), *az vaqt ara* 'kısa bir zamanda' (İsk. 206a: 15), *bu furṣat ara* 'bu arada' (İsk. 206a: 18); *dayr ara kir-* 'manastıra (meyhaneye) girmek' (FK 26b: 12).

bigi, bigin 'gibi' (daha çok Nevai'den önceki şairlerde geçer): *sin bigin* 'senin gibi' (G 98b: 2), *siz bigin dānā* 'sizin gibi bilgili' (LN 146a: 5).

bile, birle, bilen, birlen 'ile': *min bile* 'benimle' (H 54b: 13), *mining bilen bile idiler* 'benimle beraber idiler' (B 11a: 4), *kime bile sudın öt-* 'gemiyle sudan geçmek' (Z 39b: 1), *içi bile öt-* 'içerisinden geçmek' (B 3a: 1), *Hind yolı bile müteveccih boldı* 'Hindistan yoliyle gitti' (B 13b: 4), *ʿibrī tili birle* 'İbranî dilinde' (H 36a: 12), *bu ṭarīq bilen* 'bu suretle' (Z 49b: 12), *bilig birle cihān içre cihānī* 'ilim bakımından dünyada bir âlemdir' (Küll. 211a: 16), *özge qavllar bile* 'başka rivayetlere göre' (N Quatr. 40:9), *saçıq resmi bilen* 'saçı olarak' (H 48b: 5), *uşal müjde bilen şādmān boldı* 'bu müjdeye sevindi' (H 39a: 7), *kiçe bile* 'gece, geceleyin' (Z 39b: 1), *tün kün bile* 'gece gündüz' (Sek. Div. 3a: 8), *molçar bilen* 'tesbit edilen zamanda' (H 39a: 11).

çağlıġ 'gibi, kadar': *Oş çağlıġ qaṣaba* 'Oş gibi bir kasaba' (B 3a: 11), *ölüm çağlıġ uyat* 'üm gibi utanç' (FK 24b: 10).

dik, dig (Nevai'den önce *tig, teg, deg* de): *oq tik boyumuz igildi ya tig* 'ok gibi boyumuz yay gibi eğildi' (L Div. 148: 5), *tilbeler dik* 'deliler gibi' (Bayk. Div. 110: 4), *quyaş dik yüz* 'güneş gibî yüz' (H 31b: 6), *sening dik ṣāḥib-nāz* 'senin gibi nazlı' (Emiri Div. 379b: 12), *siz deg perīzād* 'sizin gibi peri çocuğu' (LN 246b: 3).

içre '-da/-de, içerisinde': *ʿālam içre* 'dünyada' (L Div. 115: kenar), *altı ay içre* 'altı ay içinde' (BŞ I 477: 16).

ile, ilen 'ile': *köz ile öltür mini* 'göz ile öldür beni!' (L Div. 62: 2).

isre (etü. *asra*, krş *esre*) 'altına, altında': *adaqı isre sal* 'ayağı altına at!' (L Div. 103: 3).

kibi 'gibi, kadar': *min kibi* 'benim gibi' (Ub. Ü 63a), *siz kibi* 'sizin gibi' (L Div. 134: 9), *sening kibi* 'senin gibi' (Ub. T 27a: 4), *yulduz kibi sansız* 'yıldız kadar sayısız' (L Div. 109: 7).

meṣellig 'gibi': *sāya meṣellig* 'gölge gibi' (FK 49a: 7).

mingizlig 'gibi': *nār mingizlig ikki irning* 'nar gibi iki dudağın' (L Div. 46: kenar).

sarı, sarığa '-a doğru, üzerine', *sarıdın* 'tarafından': *Mışır sarı* 'Mısıra doğru' (H 54a: 12), *ong qol sarı* 'sağ kola doğru' (Ok 314b: 11), *qoyı sarı* 'aşağıya doğru' (Z 55b: 14), *yoqarı sarı* 'yukarıya doğru' (Z 23a: 1 aş), *bir sarı* 'bir tarafa doğru' (Z 37b: 3), *bu sarı* 'bu tarafa doğru' (Z 27a: 17), *her sarı* 'her tarafa doğru, her tarafta' (H 48a: 7), *qaysı sarı* 'ne tarafa doğru?, nereye?' (Z 47b: 10), *qalın çirig yıgıšturup Ḥażrat-i Ṣāḥibqirān sarı müteveccih boldı* 'büyük bir ordu toplayıp Timur üzerine hareket etti' (Z 33b: 8), *bizing sarı kilgil* 'bize gel!' (Z 50a: 3 aş), *nuṣrat sizing sarı dur* 'Allahın yardımı sizin tarafınızdadır' (B 118b: 10), *alar sarı yüridi* 'onlara doğru yürüdü' (Z 6b: 16), *ġarb sarıġa* 'batıya doğru' (B 4a: 2), *bu sarıdın* 'bu taraftan' (B İlm. 206: 9).

sayı, sayın, sayu (etü. *sayu* 'her'; çağataycada yalnız *-ġan/-gen* ekli isim-fiilden sonra kullanılır) '-dıkça, -dığı nisbette': *vefā kirek anga qılġan sayı cefā maḥbūb* 'sevgilisinin yaptığı cefa nisbetinde ona vefa etmek gerek' (FK 18b: 2), *sini körgen sayın* 'seni gördükçe' (L. Div. 135: 4), *išitgen sayu Gülning dardı artar* '(Nevruz hakkındaki haberleri) dinledikçe Gül'ün derdi artar' (L GN 65b: 4).

singeri 'gibi': *qaş u közüng qara belā singeri* 'kaş ve gözün kara belâ gibidir' (G 159a: 10).

tapa '-a doğru, kadar': *kim ki ḫandaq tapa qıldı ġavġa, ot bile tüšti revān ḫandaq ara* 'hendeğe kadar savaşanlar ateşten hemen hendeğe düştüler' (Şeyb. Vamb. 110: 31)

üçün 'için': *qara künler üçün dur aq yarmaq* 'ak akçe kara gün içindir' (L Div. 93: kenar), *yıraqraq üçün* 'oldukça uzak olduğu için' (N Quatr. 40: 8).

üze, üzre 'üzerine, üzerinde, üstüne, üstünde': *yüz üze zulfung irür genc üstide yatqan yılan* 'yüz üzerinde zülfün, hazine üstünde yatan yılan gibidir' (Sek. A 165: 8 ve L Div. 145: 1), *taḫt üze çıqtı* 'tahtına çıktı' (H 39a: 16), *kök atı üzre minip* 'gök atına binip' (Sek. Div. 3b: 8).

yanglıġ 'gibi': *incü yanglıġ tišlering* 'inci gibi dişlerin' (Emiri Div. 392b: 3), *bu yanglıġ* 'böyle, bu gibi' (FK 67b: 3), *ol yanglıġ* 'öyle, o kadar' (FK 8b: 6).

yosunluġ, yosunluq 'gibi': *ušbu yosunluq* 'tıpkı bunun gibi' (B 82a: 3), *taʿrīf qılġan yosunluq* 'tarif edildiği gibi' (B 53b: 8).

b) Dativle kullanılanlar:

baqa 'göre': *anıng qıymatı hem martabası nisbatıġa baqa intišār u*

iştihār tapar 'onun (= sözün) kıymeti ve mertebesi, nisbetine göre yayılır ve şöhret bulur ' (N Quatr. 2: 9).

digin, diginçe, digünçe, tigi '-a kadar' : *tangġa digin* 'sehere kadar' (G 99a: a 1 aş). *tangġa diginçe* id. (L Div. 37: 2), *intihāsıġa diginçe bitildi* 'sonuna kadar yazıldı' (Küll. 16b: 8), *Tūrānnı Tibetke digünçe alıp* 'Turan'ı Tibet'e kadar alıp' (N Quatr. 56: 14), *tangġa tigi* 'sehere kadar' (Sek. Div. 3b: 10).

digrü, tigrü, tigüre '-a kadar' : *her kiçe tangġa digrü işim dur* 'her gece sehere kadar işim var' (BŞ I 241: 11), *qıyāmat bazmıġa tigrü ayılgudik imes* 'kıyamet toplantısına kadar ayılacak değil' (FK 75b: 3), *qaşları yasın qulaqqa tigüre tartar közi* 'gözü, kaşlarının yayını kulağına kadar çeker' (L Div. 68: 5).

köre '-a göre' : *anıng qıymatı cavharına köre ẓāhir bolur* 'onun kıymeti cevherine göre belli olur' (N Quatr. 2: 7).

qarşu (oğuzcadan) 'karşı' : *miḥrābġa qarşu* 'mihraba karşı' (L Div. 95: 1).

utru '-a karşı' : *Bahrāmġa utru çıqtı* 'Behram'a karşı çıktı' (N Quatr. 101: 3).

c) Ablativle kullanılanlar :

adın (arkaizm) '-dan başka' : *ḫayālıngdın adın könglümde yoq tur* 'gönlümde hayalinden başka bir şey yoktur' (LN 159b: 2).

biri 'beri' : *qadīmdin biri* 'eskiden beri' (Z 10a: 4).

burna, burun, burunraq '-dan önce' : *razm işidin burna* 'savaş işinden önce' (Şeyb. Vamb. 154: 7), *barıdın burun* 'hepsinden önce' (N Quatr. 41: 7), *tangdın burunraq* 'seherden önce' (B 344a: 7).

kiyin '-dan sonra' : *niçe kündin kiyin* 'bir kaç gün sonra' (B İlm. 275: 6), *qışdın kiyin* 'kıştan sonra' (Emiri Div. 379b: 16).

narı '-dan sonra, dışında, ötesinde' : *mundın narı* 'bundan sonra, bunun dışında' (Bayk. Div. 103: 9), *bu sözning tanavvuʿı taʿaqquldın narı* 'sözün çeşitlenmeleri akla sığmaz' (N Quatr. 2: 19), *sudın narı öttiler* 'sudan karşıya geçtiler' (Z 22a: 6).

ögün '-dan başka' : *andın ögün* 'ondan başka' (L Div. 76: 2 H 47a: 5).

öte 'ötesine, ötesinde': *totqavuldın öte* 'karakolun ötesinde' (B 107b: 6).

özge (şiirde vezin icabı bazen *öze*) '-dan başka, dışında': *Ḫudāydın özge* 'Tanrıdan başka' (TŞ I, 296a: 14), *sindin öze yoq manga firyādras* 'senden başka yardımıma koşacak yok' (H 8a: 12).

qıraq, qırıq 'dışına, dışında': *çıqıp sudın qıraq* ("suyun dışarısına çıkıp") 'sudan sahile çıkıp' (L GN 98b: 4), *üççüz qarı irdi ᶜamīq, şāhrāhī ᶜām idi andın qırıq* '(Yusuf'un atıldığı kuyu) üç yüz kulaç derindi, dışarısında bir ana yol vardı' (H 8a: 2).

qoyı '-dan aşağı, aşağısında': *bilidin qoyı inçke idi* 'belinden aşağı ince idi' (B İlm. 204: 9).

song, songra '-dan sonra': *imdidin song* 'şimdiden sonra' (Şıb. Div. 9b: 5), *Ferġānada Andicāndın songra mundın uluġraq qaṣaba yoq tur* 'Fergana'da, Endican'dan sonra, bundan daha büyük kasaba yoktur' (B 4b: 9).

taşqarı 'dışarısında': *Şāhruḫiyedin taşqarı* 'Şahruhiye'nin dışarısında' (B 31b: 13).

36. Gösterme edatları:

muna 'işte': *kittim, muna imdi tapmaġay gerdimni* 'gittim, işte şimdi tozumu bulmayacak' (BŞ II 311: 12).

uş 'işte': *uş ḫabar qıldım sanga* 'işte, haber verdim sana' (G 97b: 13).

37. İsteklendirme edatı:

ana 'haydi': *ana köreyin, kim qaysıngız mening qaşıma kile alur* 'haydi bakayım, hanginiz karşıma gelebilir' (B 118a: 13).

38. Tekit edatı :

oq 'tam, tıpkı': *min digen dik oq boldı* 'tıpkı benim dediğim gibi oldu' (B 265a: 12), *munça oq bolġay tefāvut ᶜālim u cāhil ara* 'âlim ve cahil arasında tam bu kadar fark vardır' (GS Nur. 21a: 2), *körgeç oq aḫter-i ḥusn ölse Nevāyī tang yoq* 'güzellik yıldızını tam görünce Nevai ölse, şaşılacak değil' (BV 146: 4). Kalıplaşmış: *niçük* (<*neçe ök*) 'nasıl?'

39. Ünleme edatları:

-ā, vokalden sonra *-yā* (kelimeye eklenir) 'ey': *cefā u cavr eger qılsa, Bāburā, niteyin* 'eğer cevr u cefa ederse, ey Babur, ne yapayım?' (BŞ I 239 14), *sāqiyā* 'ey saki!'

ayā 'ey': *qayda sin, ayā Atāyīm* 'neredesin, ey Atai'm?' (Atai 272: 4).

ayā ey 'ey': *ayā ey kün mingizlig Müşteri-ḫāl, köz uçı birle baqqın, kim ni dur ḥāl* 'ey güneş gibi Müşteri benli, göz ucu ile bak, halim nedir' (L GN 66a: 10).

elā ey 'ey': *elā ey ḥusn içinde māh-i Ferḫār* 'ey güzellikte Ferhar ayı!' (L GN 68a: 4).

ey: *Ḫudāy üçün mini, ey yār, unutma* 'Allah için beni, ey yar, unutma!' (G 100b: 1 aş), *ey kāşki min bolġay idim alında ḫādim* 'ey keşke ben olsaydım yanında hizmetçi!' (L Div. 82: 1).

hā (imdat isteme): *bir niçe dervīş bu bādiyada tund yilge yoluqup birbirini tapa almay "hā dervīş, hā dervīş!" diy diy helāk bolurlar* 'bir kaç derviş bu çölde kasırgaya tutulup birbirlerini bulamadan "ha derviş, ha derviş!" diyerek ölmüşlerdir' (B 4b: 5—6).

helā 'ey': *yazġın u digin: helā sulṭān-i dīn* 'yaz ve de: ey dinin sultanı!' (H 65a: 5).

hey (imdat isteme): *bir niçe qıçqır idim: hey dōst, hey dōst* 'bir kaç kere bağırdım: hey dost, hey dost!' (B 199a: 1).

yā 'ey': *qaydın kile siz, yā ricāl* 'nereden geliyorsunuz, ey adamlar?' (H 51b: 3).

40. Duygulanma edatları :

āh 'ah': *āh, uşol genc ārzūsı dur bizni vīrān eylegen* 'ah, bizi harap eden o hazine arzusudur' (Sek. A 165: 9).

āh vāveylā 'eyvah': *āh vāveylā, mini asru ciger-ḫūn qıldı la* 'eyvah, benim ciğerimi çok kanattı, yazık!' (Bayk. Div. 238: 9).

ay vay 'eyvah, yazık': *ay vay, imdi neyley* 'eyvah, şimdi ne yapayım!' (Ub. Ü 58b: 5), *min asru ḫarāb u yār köp mustaġnī, ay vay manga, vay manga, vay manga* 'ben çok perişanım, yârim de çok müstağni: yazık bana, yazık bana, yazık bana!' (BŞ II 313: 16).

dirīġ 'yazık': *dirīġ, kim qarıdım zuhd u faqr lāfı bile* 'yazık ki, züht ve fakirlik lâfı ile ihtiyarlandım' (FK 44a: 4).

efsūs 'yazık': *efsūs, ki bāṭıl bara dur vaqt-i şarīf* 'yazık ki, şerif vakit boşuna geçiyor' (BŞ II 327: 4).

fiġān 'eyvah, yazık': *fiġān, ki cānım ala dur közi qarası anıng* 'eyvah, gözünün karası canımı alıyor' (Ub. Ü 32a: 9).

ḥayf 'yazık': *yüz ḥayf, ki żāyiᶜ öte dur ᶜumr-i ᶜazīz* 'yüz kere yazık ki, değerli ömür ziyan olup geçiyor' (BŞ II 327: 4).

hey 'eyvah': *Nevāyī, ol gül üçün hay hay yıġlama köp, ki hey digünçe ni gülbün, ni ġunça, ni gül bar* 'Nevai, o gül için çok hüngür hüngür ağlama, çünkü eyvah demeğe lâyık ne gül fidanı, ne gonca, ne gül var' (Muh. Lûg. 78: 11—12).

hey hay 'eyvah': *hacrıngda zār boldum, hey hay imdi neyley* 'senden ayrılıkta dermansız oldum, eyvah şimdi ne yapayım?' (Ub. T 58a: 4 aş).

ḫoşā, ey ḫoşā 'ne iyi, ne güzel, aferin': *şāh imes tur bir nafas āsūda dūzaḫ vahmıdın; ey ḫoşā dervīş, kim merdūd irür cannat anga* 'şah bir lâhza cehennem vehminden rahat değildir; ne iyi cenneti reddeden dervişe!' (N Div. 4b: 7).

la (fiile eklenir) 1. 'ah, eyvah yazık': *şād dip itey nātuvān könglümni maḥzūn qıldı la* 'sevindireyim diye zayıf gönlümü üzgün etti, yazık!' (Bayk. Div. 238: 11); 2. (tekit) *özni öltürmesem ölür min la* 'kendimi öldürmezsem, muhakkak ölürüm' (SS 64: 37).

vay 'vah': *vay nitey* 'eyvah ne yapayım?' (BŞ II 318: 7).

veh 'ah, eyvah': *veh ni yanglıġ ṣaᶜb imiş ġam bazmıda qalmaq kişi* 'ah, ne kadar zormuş gam bezminde kalmak insan için' (FK 18b: 7).

zehī 'ne güzel': *zehī ẓuhūr-i cemālıng quyaş kibi peydā* 'cemalinin güneş gibi görünmesi ne güzel!' (Küll. 417b: 1).

zinhār 'sakın, aman': *eger min bu çirigde ölsem, sin zinhār qaytqay sin* 'eğer ben bu orduda ölürsem, aman sen döneceksin' (Z 6b: 12).

41. Tasdık ve nehiy edatları:

ārī, belī, ārī belī, hav, hava 'evet': *Luṭfī ġa boldı belā ol saçı ᶜanbar furqatı; ārī ārī, kim irür ᶜāşıqlara hicrān belā* 'Lûtfi için o amber şaçlının ayrılığı belâ oldu; evet evet, zira hicran âşıklar için belâdır' (L Div. 12: 3—4), *sözüngizge cevāb ārī belī dur* 'sözünüze cevap "evet evet"tir' (LN 156b: 2), *ḥac qıldıngız mu? hav, qılduq; tivege mindingiz mü? hava, mindük* 'hac yaptınız mı? evet, yaptık; deveye bindiniz mi? evet, bindik' (Nevai'den, Üss-i lisan 65).

yoq 'hayır, yok': *şāhnıng bu suʾālıdın mesʾūl bī ḥad andīşa içre melūl. "hav" dise şahġa, naqṣ-i rāciᶜ idi, "yoq" dimek ḫod ḫilāf-i vāqiᶜ idi* '(cömertliği ile tanınan) şahsın bu sualinden, sorulan kimse sonsuz endişede üzgün kaldı: şaha "evet" dese, bu onun kusurlu olduğu (yani cömert olmadığı) mânasına gelirdi; "hayır" demek ise hakikate aykırı olurdu' (SS 127: 32).

42. Bağlama edatları (coniunctiones):

a) Kelime ve baş cümleleri bağlayanlar: *dağı* 've, dahi', *ve, u, birle, bile* 'ile, ve', *ile, hem* 'dahi', *ulaşı* (arkaizm) 've', *basa* 'bunun üzerine'; *ammā, bel, belki* 'fakat, hattâ', *līk, velī, velīk, velīkin* 'lâkin'; *yā, yāḫod, yoq i(r)se, yoqsa, yoq ki* 'yoksa': *şarṭ qıl, kim ni aytsam min hem, ʿuzr dimey qabūl qılġay sin, yoq ki özni melūl qılġay sin* 'şart koş ki, ben de ne söylersem, özür dilemeden kabul edeceksin, yoksa kendini üzeceksin' (SS 116: 181—182); *çi... çi* 'hem... hem', *gāh (geh)... gāh (geh), hem... hem, ni... ni* 'ne... ne', *yoq... kim* 'değil... fakat': *mini yoq bāda, kim luṭfı anıng mast-i ḫarāb eylep* 'beni şarap değil, fakat onun lûtfu perişan bir sarhoş yaptı' (FK 20b: 3).

b) Yardımcı cümleleri bağlayanlar: *kim, ki* (<farsça), *ni* 'ne' (ve bunların bilhassa soru zamirleriyle yapılan çeşitli kombinasionları: *kim ki, ni kim, qaçan kim, qayda kim, niçük kim* v.b.), *olça* (farsça آنچه) 'ne ki', *çū(n), çūn ki, tā, tā ki(m), şāyed kim, gūyā kim, eger, ger, er, meger, gerçi egerçi* v. b.

KISALTMALAR

Atai	A. N. Samoyloviç, *Çagatayskiy poêt XV veka Atai*: Zapiski Kollegii Vostokovedov II (1927), 257—274.
B	Annette S. Beveridge, *The Babar-Nama*, London 1905 (Gibb Memorial Series I).
B Div. Sam.	A. N. Samoyloviç, *Sobranie stiḫotvoreniy imperatora Babura*, Petrograd 1917.
B İlm.	N. İlminski, *Baber-Nameh*, Kazan 1857.
Bayk. Div.	İsmail Hikmet Ertaylan, *Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara*, İstanbul 1946 (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından).
BŞ I, II	Köprülüzade Mehmed Fuad, "*Babur Şah*" *ın şiirleri*: Millî Tetebbular Mecmuası I (1331/1915), 235—256, 464—480, II, 307—336.
BV	Nevai, *Bedâyi'ü 'l-vasat*, İstanbul Ayasofya Ktp. 3980, ist. Herat 957/1550.
Emiri Div.	Emiri, *Divan*, İstanbul Üniversite Ktp. T. Y. 5452, 361b—413b, ist. 1232/1816—17.
FK	Nevai, *Fevâidü 'l-kiber*, İstanbul Üniversite Ktp. T. Y. 1565, ist. 947/1540—41.
G	Gedai, *Divan*, Paris Bibliothèque Nationale, Blochet No. 981, 96b—161b.
GS Nur.	Nevai, *Garâibü 's-sıgar*, Nuruosmaniye Ktp. 3881.

H	Hâmidi, *Yusuf u Zeliha*, Topkapı, Revan Ktp. 832, ist. 922/1516.
İsk.	Nevai, *Sedd-i İskenderî*, Ayasofya Ktp. 3854, 195b—272a.
Küll.	Nevai, *Külliyat*, Süleymaniye Ktp. Fatih 4056.
L Div.	Lûtfî, *Divan*, Bursa Müze Ktp. E 113/156.
L GN	Lûtfi, *Gül u Nevruz*, London British Museum Add. 7914, 50—114. var.
LN	Hucendi, *Letafetname*, aynı yazma, 142—157. var.
Mahb.	Ahmed Vefik Paşa, Nevai, *Mahbubü 'l-kulûb*, İstanbul 1289/1872.
Mec.	Nevai, *Mecâlisü'n-nefâis*, İstanbul Üniversite Ktp. T. Y. 841, ist. 942/1535—36.
Muh. Lûg.	Ahmed Cevdet, *Muhâkemetü'l-lûgateyn, müellifi Mir Ali Şir Nevai*, İstanbul 1315/1899.
N Div.	Nevai, *Divan*, Ankara Maarif Vekâleti Umumî Ktp. 1078, ist. 927/1522—23.
N Quatr.	M. Quatremère, *Chrestomathie en turk oriental* (Paris 1841) adlı eserde Nevai'nin şu eserleri: *Muhâkemetü'l-lûgateyn* (1—39. s.) ve *Tarihü mülûki 'l-Acem* (40—114. s.).
Ok	Yakini, *Ok yaynıng münazarası*, British Museum Add. 7914, 314—321. var.
PhTF	Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959.
Sek. A	Sekkâki'nin Ayasofya Ktp. 4757 numaralı yazmadaki (163—167. s.) gazelleri.
Sek. Div.	Sekkâki, *Divan*, British Museum Or. 2079.
SS	Parso Şamsiev, *Alişer Navoi, Hamsa, Sab'ai sayyor*, Taşkent 1956.
Şeyb. Vamb.	H. Vambéry, *Die Scheibaniade... von Prinz Mohammed Salih aus Charezm*, Wien 1885.
Şıb. Div.	Şıbani, *Divan*, İstanbul Topkapı, Ahmed III Ktp. 2436.
TN	Seydi Ahmed Mirza, *Taaşşukname*, British Museum Add. 7914, 273—289. var.
TŞ	*Tefsir-i şerif* (çağatayca Kur'an tefsiri), Topkapı, Ahmed III Ktp. 16, 2 cilt, ist. 950/1543—44.
Ub. T	Ubeydullah Han (Ubeydi), *Divan*, Topkapı, Enderun Ktp. 2381, 21—41. var.
Ub. Ü	aynı eser, İstanbul Üniversite Ktp. T.Y. 1988, ist. 959/1552.
Z	Şerefeddin Ali Yezdi *Zafernamesi*'nin çağatayca tercümesi, İstanbul Nuruosmaniye Ktp. 3268.

(Devamı var)